

भारतीय अर्थव्यवस्था: संधी आणि आव्हाने

Indian Economy: Opportunities and Challenges

संपादक

डॉ. जगतराव उत्तम धनगर

एम.ए., नेट, सेट, पीएच.डी.

सहाय्यक प्राध्यापक, अर्थशास्त्र विभाग,

कवयित्री बहिणाबाई चौधरी उत्तर महाराष्ट्र विद्यापीठ, जळगाव

प्रशांत पब्लिकेशन्स

भारतीय अर्थव्यवस्था : संधी आणि आव्हाने
Indian Economy: Opportunities and Challenges

© सुरक्षित

■ प्रकाशक । मुद्रक

रंगराव पाटील
प्रशांत पब्लिकेशन्स
3, प्रताप नगर, श्री संत ज्ञानेश्वर मंदिर रोड,
नूतन मराठा महाविद्यालयाजवळ,
जळगाव 425001.

■ दूरध्वनी । वेब । ईमेल

0257-2235520, 2232800
www.prashantpublications.com
prashantpublication.jal@gmail.com

■ आवृत्ती । आयएसबीएन । किंमत

जून, 2021
978-93-90862-84-9
₹ 225/-

■ मुखपृष्ठ । अक्षरजुळवणी

प्रशांत पब्लिकेशन्स

e-Books are available online at www.prashantpublications.com

 Prashant Publications app for e-Books
kopykitab.com • amazon.com • play.google.com

या पुस्तकातील कोणताही मजकूर, कोणत्याही स्वरूपात वा माध्यमात पुर्नप्रकाशित अथवा संग्रहित करण्यासाठी लेखक/प्रकाशक दोघांचीही लेखी पूर्वपरवानगी घेणे बंधनकारक आहे. तसेच मजकूराची जबाबदारी ही सर्वस्वी लेखकाची राहिल. लेखकांनी मांडलेल्या सर्वच मतांशी संपादक सहमत असतील असे नाही.

२ । प्रशांत पब्लिकेशन्स

: अनुक्रमणिका :

- भिलाला जनजातीय कृषकों की आर्थिक स्थिति का अध्ययन
(धार जिले की मनावर तहसील के विशेष संदर्भ में) ७
राजेश मुजाल्दा
- आत्मनिर्भर भारत के ग्रामीण विकास योजनाओ का समीक्षात्मक अध्ययन . १६
डॉ. सुनील कुमार पाल
- आत्मनिर्भरता कि ओर २१
प्रा. सविता मुरलीधर जावळे
- आर्थिक विकास पर सामाजिक क्षेत्र का प्रभाव-एक अध्ययन
(खण्डवा जिले के संदर्भ में)..... २९
डॉ. संघमित्रा खातरकर
- प्रवासी महिला श्रमिकों की स्थिति एवं समस्याएँ : कोरोना
काल के संदर्भ में ३७
डॉ. गोरेलाल डावर
- सरकारच्या ग्रामीण रोजगार योजना आणि विकास..... ४१
प्रा. गिराम मनोज बाबुराव
- कोविड-१९ चा सुरत शहराच्या असंघटित क्षेत्रातील
स्थलांतरीत कामगारांवर परिणाम..... ४७
श्री. महेंद्र जयवंत खरे, प्रा. डॉ. शामराव भगवान वायसे
- कोव्हिड-१९ आणि स्वच्छता..... ५७
प्रा. आर. बी. काळे
- भारतातील सेंद्रीय शेतीचा विकास ६२
सुबोध महादेव वाकोडे
- भारतीय शेती क्षेत्रातील सद्यःस्थिती ७१
डॉ. मुरलीधर पंडीत गायकवाड
- मराठवाड्याचा प्रादेशिक असमतोल एक अभ्यास ७७
डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे

- कोविड-१९ चा भारतीय अर्थव्यवस्थेवरील परिणाम ८४
प्रा. अमोल अरुण पगार
- धुळे जिल्ह्यातील भूमिहीन शेतमजुरांच्या सामाजिक आणि
आर्थिक परिस्थितीचा अध्ययन ८९
सौ. गायत्री अविनाश रवंदळे, डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे
- भारतातील सेंद्रीय शेतीची समस्या आणि आव्हाने ९४
डॉ. सतिश हरलाल पारधी
- भारतीय अर्थव्यवस्थेची समस्या व उपाययोजना १००
प्रा. डॉ. बिराजदार श्रीमंत महादेव
- पंतप्रधान रोजगार निर्मिती कार्यक्रम : एक दृष्टिक्षेप १०७
सोनाली गोकुळ वानखेडे
- भारतातील विविध कृषी योजना व आर्थिक विकास ११६
प्रा. एस. एस. वसावे, प्रा. एल एम राठोड
- भारतातील सेंद्रीय शेती : मुद्दे आणि आव्हाने १२४
डॉ. सुनील बाळू घुगे
- कोरोना काळात महाराष्ट्राची मानसिकता : कोरोना आणि
पॅनिक डिसऑर्डर १३२
प्रा. वैशाली चंद्रशेखर पाटील, इंजि. चंद्रशेखर व्यंकटराव पाटील,
प्रा. बबिता लक्ष्मण वाडीले
- डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांचे आर्थिक विचार १३८
सौ. वैशाली विजयकुमार जवराळ, डॉ. विशाल शिवाजीराव करपे
- राजर्षी शाहू महाराज यांचे शेती व उद्योग विषयक
आर्थिक विचार १४४
डॉ. विजय घोरपडे
- भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासातील आव्हानांचे अध्ययन १५१
प्रा. डॉ. रविंद्र पुंडलिक पाटील
- सर्वसमावेशक व शाश्वत विकासातील शासनाचे योगदान १५९
डॉ. ए. जी. सोनवणे, लक्ष्मण एम. राठोड

प्रा. आर. बी. काळे

समाजशास्त्र विभाग,

र. भ. अड्डल महाविद्यालय, गेवराई

प्रस्तावना :

Covid-१९ हा आजार संसर्गजन्य असून, जागतिक आरोग्य संघटनेने या रोगाला साथीचा रोग म्हणून घोषित केला आहे. जागतिक महामारी कोरोना या विषाणूमुळे संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे. संपूर्ण जग या महामारीमुळे हतबल झाले आहे. कोरोना व्हायरस हा महामारीचा नवीन प्रकार डिसेंबर २०१९ मध्ये चीनमधील वुहान शहरात निदर्शनास आला, त्याला Covid-१९ असे नाव देण्यात आले. नंतर हा व्हायरस सर्वच देशांमध्ये प्रसार होऊन सर्वच देश या महामारीचा सामना करत आहे. Covid-१९ आंतरराष्ट्रीय स्तरावर व देशांतर्गत कोरोना या विषाणूचे संसर्ग बाधित रुग्ण मोठ्या प्रमाणात आढळून येत आहे. त्यामुळे कोरोना विषाणूचा संसर्ग व प्रादुर्भाव पसरण्याची शक्यता लक्षात घेता त्यावर तात्काळ नियंत्रण करणे. कोरोना विषाणूचा संसर्ग असल्यास त्यात अधिक वाढ होऊ न देता त्यावर प्रतिबंधात्मक उपाय आखले गेले आहे. कोरोना विषाणूचा संसर्ग होऊ नये यासाठी गर्दीच्या ठिकाणी न जाणे, अनावश्यक प्रवास टाळणे, सर्व सार्वजनिक ठिकाणी, मुख्य रस्ते, भाजीपाला मार्केट, धान्य दुकाने, मेडिकल स्टोअर्स इत्यादी ठिकाणी जीवनावश्यक वस्तूची खरेदी करताना सामाजिक अंतर राखणे आवश्यक आहे. त्याचबरोबर महत्त्वाचा घटक म्हणजे स्वच्छता राखणे होय. वैयक्तिक स्वच्छता असो की सार्वजनिक स्वच्छता ठेवली तर कोरोना विषाणूचा प्रादुर्भाव रोखला जाईल अशा प्रकारची प्रतिबंधात्मक उपाय जगभर आखल्या गेले आहे. यावरून आपल्याला असे लक्षात येते की स्वच्छता हा आरोग्यासाठी अतिशय महत्त्वाचा घटक आहे.

कोणत्याही देशातील निरोगी समाजासाठी दैनंदिन जीवनामध्ये शुद्ध पाणी, शुद्ध हवा व स्वच्छता आवश्यक आहे. समाज निरोगी असणे देशाच्या विकासासाठी महत्त्वाचे मानले जाते. स्वच्छता समाजाशी निगडित घटक असल्यामुळे त्याचा समाजावर परिणाम होतो तर समाज सुद्धा स्वच्छतेला प्रभावित करित असतो. त्यामुळे सर्वांनी स्वच्छतेचे पालन करणे आवश्यक आहे. कोरोना या साथीच्या रोगांमुळे जगातील सर्वच देशात सामाजिक, आर्थिक, आरोग्य, शिक्षण इत्यादी सर्व घटकांवर परिणाम झाला आहे. कोरोनाविषाणूचा प्रादुर्भावामुळे जगातील

सर्वच देशातील परिस्थिती गंभीर बनली आहे. या विषाणूवर सध्या तरी कोणतीही खात्रीशीर औषध किंवा लस नाही. त्यामुळे स्वच्छता हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. स्वच्छता मग ती वैयक्तिक स्वच्छता असो की सार्वजनिक स्वच्छता. वैयक्तिक स्वच्छता आणि सार्वजनिक स्वच्छता आपल्याला आजारापासून वाचवते, व्यक्ती लहान असो की मोठी प्रत्येक वयात स्वच्छतेचे पालन करणे आवश्यक आहे. हात धुणे, दररोज अंघोळ करणे, उघड्यावरच या वस्तू न खाणे, वाढलेली नखे कापणे आणि स्वच्छ करणे. वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबर आजूबाजूचा परिसर देखील स्वच्छ ठेवणे. शाळा, महाविद्यालय इत्यादी सार्वजनिक ठिकाणी कचरा न फेकणे इत्यादी गोष्टी स्वच्छतेसाठी आवश्यक आहे.

स्वच्छतेचे महत्व :

स्वच्छता आणि आरोग्य दोन्ही अभिन्न घटक आहे. दोन्ही घटकांची काळजी घेतल्यास आपल्या अनेक प्रकारच्या समस्यांचा सामना करण्याची आवश्यकता भासणार नाही. स्वच्छता हा प्रत्येक व्यक्तीच्या जीवनाचा अविभाज्य भाग आहे. वैयक्तिक स्वच्छता असो की सार्वजनिक स्वच्छता प्रत्येक नागरिकांनी स्वच्छतेबाबत जबाबदारीने वर्तन केल्यास आरोग्याच्या समस्या निश्चित कमी होतील. भारतामध्ये मुख्यत्वे करून महात्मा गांधी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर, संत गाडगे बाबा, डॉ. बिंदेश्वर पाठक यांचे उल्लेखनीय कार्य आहेत. या सर्वांनी स्वच्छता, आरोग्य सुधारणा, शौचालय व स्नानगृहाची सफाई, स्वच्छ कपडे, घरांची स्वच्छता इत्यादी साठी जनजागृतीचे काम केले. भारतात भारत सरकारने देशात व राज्यात स्वच्छते विषयक वेगवेगळे अभियान सुरू केले आहेत. या अभियानाद्वारे वैयक्तिक व सार्वजनिक स्वच्छता संबंधी जनजागृती करून स्वच्छतेचा प्रचार प्रसार केला आहे. सार्वजनिक ठिकाणी आपले वर्तन चांगले असेल तर आपला परिसर स्वच्छ राहू शकतो. परंतु बरेच जण सार्वजनिक ठिकाणी बेजबाबदारपणे वागतात आणि त्यामुळे परिसरात अस्वच्छता पसरत जाते. राज्य परिवहन महामंडळाच्या बस मध्ये प्रवास करताना असा अनुभव खासकरून येतो. बसनंतर सर्वात जास्त प्रवासी वाहून नेणारे रेल्वेमध्ये स्वच्छता दिसणे खूपच दुरापास्त आहे. त्यामुळे त्याचा त्रास इतर प्रवाशांना होतो. त्यामुळे बस आणि रेल्वेमधील स्वच्छता असो वा इतर ठिकाणची स्वच्छता ही आपल्या हातात आहेत. ती आपली सर्वांची मालमत्ता आहे अशी काळजी घ्यावी. स्वच्छतेची सवय आपल्याला रोगापासून संरक्षण ठेवते. कोणताही रोग शरीराला अपायकारक तर असतोच पण सोबत दवाखान्यात आजारावर खर्च देखील वाढतो. अस्वच्छ पाणी आणि अन्न खाल्ल्याने टायफॉइड, कॉलरा, अतिसार इत्यादी सारखे रोग होतात. व्यर्थ रोगांना वाढविण्यापेक्षा आपण

स्वच्छतेकडे लक्ष द्यायला हवे. वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबर सार्वजनिक स्वच्छता सुद्धा तितकीच महत्वाची आहे. त्यामुळे व्यक्ती स्वतःच्या विकासासोबत समाजाचा सुद्धा विकास करतो स्वच्छता ही आपली सवय बनायला हवी.

Covid-१९ च्या विरुद्ध साबण आणि पाण्याने हात धुणे हा सर्वात प्रभावी उपाय आहे. परंतु जगातील ४० टक्के लोकांना घरात स्वच्छ पाणी आणि साबण उपलब्ध नाही. वारंवार आणि योग्य हाताची स्वच्छता हा एक सर्वात महत्वाचा उपाय आहे. ज्याचा उपयोग कोरोना विषाणू संसर्गापासून बचाव करण्यासाठी केला जाऊ शकतो. कॉलरा, अतिसार, इबोला आणि सद्यस्थितीत कोरोना व्हायरस यासारख्या प्राणघातक संसर्गजन्य रोगाचा प्रादुर्भाव रोखण्यासाठी व व्यवस्थापनासाठी सुरक्षित स्वच्छता आवश्यक आहे. Covid-१९ चा प्रसार रोखण्यासाठी साबणाने नियमित हात धुणे हा एक महत्वाचा मार्ग आहे. जागतिक स्तरावर चार अब्जाहून अधिक लोकांना सुरळीतपणे व्यवस्थापित स्वच्छता सेवा मध्ये प्रवेश नाही आणि तीन अब्ज लोकांना घरात मूलभूत हात देण्याची सुविधा उपलब्ध नाही. सर्व संसर्गजन्य रोगांच्या उद्रेकावरून मानवी आरोग्यास प्रतिबंध करण्यासाठी आणि संरक्षित करण्यासाठी सुरक्षित पाणी स्वच्छता आणि कचरा व्यवस्थापन आणि आरोग्यविषयक परिस्थितीची तरतूद करणे आवश्यक आहे. खोकताना किंवा शिंकताना टिशू पेपरचा वापर केल्यास व टिशू पेपर वापरलेला रस्त्यावर न फेकता कचरापेटित टाका. खोकताना किंवा शिंकताना अशाप्रकारे तोंडावर किंवा नाकावर टिशू पेपर ठेवला तर विषाणू पसरणार नाही आणि इतरांना त्याची लागण होणार नाही. Covid-१९ विषाणूचा प्रसार कमी करण्यासाठी साबणाने हात धुण्याचे महत्त्व जास्त दिले आहेत. ताप, कॉलरा, सामान्य सर्दी, कोरोना अशा आणि इतर संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार रोखण्यासाठी नव्हे तर सर्वांगीण आरोग्यासाठी एक निश्चित मार्ग म्हणून वैयक्तिक स्वच्छता महत्वाची आहे.

वैयक्तिक स्वच्छता :

वैयक्तिक स्वच्छता नियमितपणे कापडी मास्क वापर करावा. सर्वसामान्य नागरिकांना कापडी मास्क वापर करावा. प्रत्येक व्यक्तीला किमान दोन मास्क असणे आवश्यक आहे. पहिला मास्क दिवसभरात वापर झाल्यानंतर तो डिस्टर्जंट पावडर व गरम पाण्यात स्वच्छ धुऊन पुन्हा उन्हामध्ये सुकवावा तोपर्यंत दुसऱ्या मास्कचा वापर करावा. अशा प्रकारे आलटून पालटून स्वच्छ व निर्जंतुक मास्क वापर करावा. शिंक किंवा खोकला आल्यास नाकावर व तोंडावर रुमाल धरावा. हस्तांदोलन टाळावे. एकमेकांपासून कमीत-कमी तीन फुटाचे अंतर ठेवावे. शक्य असल्यास सॅनिटायझरचा वापर करून हात निर्जंतुक करावे. खोकला आल्यावर,

स्वयंपाक करण्याआधी व केल्यानंतर, जेवणापूर्वी व जेवणानंतर, शौचालय नंतर बाहेरून घरी परतल्यानंतर आपले हात साबणाने स्वच्छ धुवावी व शक्य असल्यास सॅनिटायझरने निर्जंतुक करावीत. हात स्वच्छ केल्याशिवाय चेहऱ्यावर हात फिरवू नये. सार्वजनिक ठिकाणी सतत वापर होत असलेल्या वस्तूंचा वापर शक्यतो टाळावा. आजारी व्यक्तींना भेटणे आवश्यक असल्यास मास्कचा वापर करणे आवश्यक आहे. यावरून लक्षात येते की कोरोना विषाणूचा प्रतिबंध करण्यासाठी वैयक्तिक स्वच्छतेची काळजी घेणे प्रत्येक व्यक्तीसाठी महत्त्वपूर्ण आहे.

सार्वजनिक स्वच्छता :

वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबरच प्रत्येक व्यक्तींनी आपल्या सभोवतालचा परिसर स्वच्छ राहिल याबाबत जागरूक असले पाहिजे. आपण कुठेही वास्तव्य करत असाल त्या ठिकाणी नागरिकांनी सामाजिक भान ठेवून स्वयंस्फूर्तीने आपल्या भोवतालचा परिसर स्वच्छ कसा राहिल याबाबत पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. सार्वजनिक ठिकाणी थुंकणे, धूम्रपान करणे, कचरा फेकणे इत्यादी बाबतीत काळजी घेणे आवश्यक आहे. आपण वास्तव्य करत असलेल्या इमारत असेल घर असेल त्या भागाचा परिसर स्वच्छ व निर्जंतुक करण्याकरता नागरिकांनी स्वयंस्फूर्तीने पुढाकार घ्यावा. आपल्या आजूबाजूचा परिसर नियमितपणे जंतुनाशक फवारणी करून घ्यावी जेणेकरून कोरोना संसर्ग किंवा संक्रमण सुटण्यास मदत होईल. इमारतीच्या आवारात सार्वजनिक स्वच्छतागृहे असल्यास त्यांचीदेखील जंतुनाशकाद्वारे नियमित स्वच्छता करावी. कोरोना संक्रमित व्यक्तीमुळे निरोगी व्यक्तींना कोरोना संसर्गाचा धोका होऊ शकतो ही बाब लक्षात घेऊन प्रत्येक नागरिकांनी हात धुण्याकरिता साबण अथवा हॅंडवॉश इत्यादीची व्यवस्था करून हात धुण्याची जागा तयार करण्यात यावी. तसेच शक्य असल्यास हातावर सॅनिटायझर देण्याची व्यवस्था करावी की जेणेकरून आपल्याला कोरोनाचा संक्रमण थांबवता येऊ शकेल. कोरोना आजार हा संसर्गजन्य असल्यामुळे आपल्याला त्याचे संक्रमण थांबवण्यासाठी वैयक्तिक स्वच्छतेबरोबर सार्वजनिक स्वच्छता ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे जर आपण अशा प्रकारची स्वच्छता ठेवल्यास आपण या महामारी पासून आपल्या समाजाचा बचाव करू शकतो त्यामुळे आपल्याला स्वच्छता ठेवणे आवश्यक आहे.

सारांश :

Covid-१९ विषाणूचा प्रसार कमी करण्यासाठी साबणाने हात धुण्याचे महत्त्व जास्त दिले आहेत. ताप, कॉलरा, सामान्य सर्दी, कोरोना अशा आणि इतर संसर्गजन्य रोगांचा प्रसार रोखण्यासाठी नव्हे तर सर्वांगीण आरोग्यासाठी एक निश्चित मार्ग म्हणून वैयक्तिक स्वच्छता महत्त्वाची आहे. कोरोनाविषाणूच्या प्रादुर्भावामुळे

जगातील सर्वच देशातील परिस्थिती गंभीर बनली आहे. या विषाणूवर सध्या तरी कोणतीही खात्रीशीर औषध किंवा लस नाही. त्यामुळे स्वच्छता हा घटक महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. स्वच्छता मग ती वैयक्तिक स्वच्छता असो की सार्वजनिक स्वच्छता.

संदर्भ ग्रंथसूची :

1. <https://www.wsscc.org>
2. <https://www.sivi.org>
3. Social Issues and Problems, Volume 09, Special Issue 01, July 2020.